

**TURKISTON MAKTABLARINING TASHKIL ETILISHI
YO'NALISHLARI VA PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI
(XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlari)**

*Nazarov Alisher Abdisamadovich
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
tayanch doktoranti*

Annotasiya: Maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston tarixida muhim o'rin egallagan xalq ta'limi tizimi, an'anaviy va jadid maktablari faoliyatini tashkil qilish haqida fikr yuritiladi. Shuningdek maqolada sobiq "Ittifoq" davrida Markaziy Osiyo mamlakatlarida yuqorida qayd etilgan davrdagi o'zgarishlar tarix va pedagogika fanini o'rganishda asosan bir tomonlama yoritilganligi tahlil qilinadi. Sinfiy mafkurani rad etgan Markaziy Osiyo davlatlari o'z tarixini o'rganishni va uni o'rgatishda evolyusion rivojlanish nazariyasiga e'tibor qaratganligi, tarixning metodologik va nazariy tamoyillarida yangi izlanishlar ustida tadqiqotlar olib borish zarurligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston, maorif, mustamlakachilik, maktab-xona, domulla, imom, muazzini, taqsir, otun, otun-bibi, tizim, mafkura, tarix.

**ORGANIZATIONAL DIRECTIONS AND PEDAGOGICAL
CHARACTERISTICS OF TURKISH SCHOOLS
(Second half of the XIX th century, beginning of the XX th century)**

*Nazarov Alisher Abdisamadovich
Uzbek State University world languages basic doctoral student*

Annotation: The article discusses the organization of the public education system, traditional and modern schools, which played an important role in the history of Turkestan in the late 19th and early 20th centuries. Also, in the article, in the following years, the changes in the above-mentioned period in the Central Asian countries were studied mainly one-sidedly in the study of history and pedagogy. It is highlighted that the Central Asian countries, which rejected the class ideology, paid attention to the theory of evolutionary development in studying and teaching their history, and sought new research in the methodological and theoretical principles of history.

Key words: Turkestan, education, colonialism, school, domulla, imam, muazzini, taksir, otun, otun-bibi, system, ideology, history.

**ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА ТУРЕЦКИХ ШКОЛ
(Вторая половина XIX века, начало XX века)**

*Назаров Алишер Абдисамадович,
Узбекский государственный университет мировых языков, базовый
докторант*

Аннотация: В статье рассматривается организация системы народного образования, традиционных и современных школ, занявших важное место в истории Туркестана в конце XIX начале XX веков. Также в статье в последующие годы изменения вышеуказанного периода в странах Центральной Азии изучались в основном односторонне при изучении истории и педагогики. Подчеркивается, что страны Центральной Азии, отказавшиеся от классовой

идеологии, обращали внимание на теорию эволюционного развития при изучении и преподавании своей истории, стремились к новым исследованиям в методологических и теоретических основах истории.

Ключевые слова: Туркестан, образование, колониализм, школа, домулло, имам, муадзини, таксыр, отун-биби, система, идеология, история.

So‘nggi paytlarda O‘zbekiston olimlari orasida sovet tarixshunosligi va pedagogikasidan tubdan farq qiluvchi yangi uslubiy yondashuvlar ishlab chiqilmoqda. Hozirgi davrda nafaqat Markaziy Osiyoning siyosiy sohasida, balki tarix va pedagogika fani va uni o‘qitishda ham keskin o‘zgarishlar ro‘y berayotganligini kuzatish mumkin.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston hududi Chor Rossiyaning mustamlaka hukmronligi ostida edi. Hatto ma‘lum bir tarixiy voqeani tasvirlamoqchi bo‘lgan olimlar ham g‘oyaviy-sinfy dunyoqarash tarafdorlari edilar. Oliy o‘quv yurtlari va umumta‘lim maktablarida pedagogika fanini o‘qitish mafkuraviy tushunchalar bilan chegaralangan edi. Markaziy Osiyo mamlakatlarida yuqorida qayd etilgan o‘zgarishlar tarix va pedagogika fanini o‘rganishda uslubiy turg‘unlikka olib keldi. Sinfy mafkurani rad etgan Markaziy Osiyo davlatlari o‘z tarixini o‘rganishni va uni o‘rgatishda evolyusion rivojlanish nazariyasiga e‘tibor qaratib kelmoqda va tarixning metodologik va nazariy tamoyillarida doimiy tadqiqotlar bilan mashg‘ul.

Birinchi, maktablar, institutlar bilim va ko‘nikmalarni avlodlardan avlodga tarqatish uchun mas‘ul bo‘lib, ularsiz jamiyat o‘zini qo‘llab-quvvatlay olmaydi va taraqqiyotga erisha olmaydi. Ikkinchi, maktablar, institutlar asosan ilm-fan bilan shug‘ullanadi, uchinchi, jamiyatni ma‘lum darajadagi mutaxassislar bilan ta‘minlaydi, ularsiz xalq xo‘jaligi va madaniyati ishlamaydi, tartib va xavfsizlikni ta‘minlab bo‘lmaydi. To‘rtinchi, jamiyatning siyosat, iqtisod, ilm-fan, madaniyat sohalaridagi yetakchi institutlarda tayyorlanadi, yetakchi (lokomotiv) sifatida kimlar va qanday qilib tayyorlanishi bevosita xalqning taqdiri bilan belgilanadi. Beshinchi, jamiyatdagi ijtimoiy to‘siqlardan xalos bo‘lishda katta hissa qo‘shadi. Ta‘lim odatda jamiyatning ijtimoiy mavqegini yaxshilash, bir ijtimoiy tabaqadan ikkinchisiga vertikal harakatlanishning zaruriy shartidir.

XIX asr oxiriga kelib Turkiston o‘lkasidagi Rossiya imperiyasining “mustamlakachilik” siyosatini o‘rganishda ta‘lim tarixi asosiy masala bo‘lib qolmoqda. O‘rta Osiyo tarixchilari va pedagoglari mintaqaning bosib olinishi va Rossiya imperiyasining mintaqada bo‘lgan davridagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarga e‘tibor qaratadilar. Bu borada olimlarning fikrlari xanuzgacha turliligicha qolmoqda. Respublikamiz mustaqilligiga qadar Rossiya imperiyasining Turkistondagi madaniy-ma‘rifiy siyosati asosan bir yoqlama yoritilib kelindi. O‘zbekiston hududidagi ko‘pgina asarlarda Turkiston o‘lkasidagi maorif ishlari qisqa yoritilgan bo‘lib, uning pedagogik xususiyatlarining mazmun mohiyati deyarli ochib berilmagan.

O‘rta Osiyoning Rossiya imperiyasiga qo‘shilishi to‘rt bosqichda o‘tdi. Birinchi bosqich 1853 yilda Qo‘qon qal‘asi Oq machit (Perovsk) ning zabt etilishi bilan boshlandi. 1861 yilda polkovniklar Chernyayev va Veryovkin boshchiligidagi rus qo‘shini Toshkent tomon yurish boshladi. 1865 yilning yozida shahar ko‘p kuch sarflamay qo‘lga kiritiladi. O‘sha yili Orenburg gubernatorligi tarkibida Turkiston o‘lkasi, biroz keyinroq, 1867 yilda markazi Toshkentda bo‘lgan Turkiston general-gubernatorligi tuzildi. Bu ma‘muriy birlik Rossiya Turkistoniga aylandi.

Dastlab Sirdaryo viloyati (Toshkent) va Semirechensk viloyati (Verniy - hozirgi Olmaota) Rossiya Turkistoni tarkibiga kiritildi. 1968 yilda Samarqand bosib olingach, Zarafshon tumani (1887 yildan — Samarqand viloyati) Turkiston

general-gubernatorligi tarkibiga kiritildi. 1875-1876 yillarda Qo'qon xonligi Rossiya imperiyasiga qo'shib olindi va markazi Skobelevda (hozirgi Farg'ona) bo'lgan Farg'ona viloyati tashkil etildi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi Rossiyaning protektoratiga aylanib, o'z mustaqilligini qisman saqlab qoldi [1].

Bu hudud tarixini o'rganishda ta'lim asosiy mavzulardan biridir. Turkistonda an'anaviy ta'lim tizimi ikki bosqichdan iborat edi: Birinchi bosqich – boshlang'ich maktab, maktab yoki maktab-xona bo'lib, u yerda bolalar besh yoshdan boshlab o'qirdilar. Maktab – an'anaviy ta'limga asoslangan boshlang'ich maktab. Turkiston o'lkasining musulmon aholisi orasida keng tarqalgan edi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra 1890 yil 1 yanvarga qadar Toshkentda 242 ta maktab bo'lib, ularda 242 nafar o'qituvchi (ya'ni har bir maktabda bittadan o'qituvchi ishlagan). Ularda 3527 nafar o'g'il va 1461 nafar qiz o'qishga qabul qilindi. Haqiqat shundaki, Toshkent tumanida maktablar soni 329 ta edi. Biroq, talabalar soni nisbatan kamroq 2675 o'g'il va 116 qiz tahsil olgan. Turkiston o'lkasi an'anaviy maktablarining eng katta qismi Farg'ona viloyatida joylashgan edi. Yuqoridagi ma'lumotlarga ko'ra maktablarning umumiy soni 1814 tani tashkil etib, ularda 1799 nafar o'qituvchi ishlaydi. Bu maktablarda 22372 nafar o'quvchi ta'lim oldi. Ularning 18973 nafari o'g'il bolalar, 3399 nafari qiz bolalarni tashkil qildi [2].

Boshlang'ich maktablarda o'g'il va qizlar alohida, ya'ni turli maktablarda o'qidilar. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi Mullani domulla deb atashgan. Qizlar uchun alohida maktab bo'lib, o'qituvchi dars bergan (uz. otun, otun-bibi). Ayollar maktablari faqat shaharlarda mavjud bo'lib, ular juda kam edi. Ular o'g'il bolalar maktabi uchun dasturga o'xshash dastur bo'yicha o'qidilar. Odatda ayollar maktabini domullaning xotini tashkil qilgan. Maktablar, qoida tariqasida, masjidlarda ochilgan, lekin ba'zan badavlat va o'qimishli odamlar uyda tashkil etgan. Ayollar maktablari to'g'ridan-to'g'ri otun-bibi uyida ochilgan. Juda kamdan-kam hollarda Madrasada boshlang'ich maktablar ochilishi mumkin edi. Bolalarni maktabga qabul qilish yilning istalgan vaqtida bo'lib o'tardi. Masjid qoshida ochilgan maktabda odatda shu masjidning imomi yoki muazzini muallim etib tayinlangan. Agar biron sababga ko'ra ular bu lavozimni egallay olmasalar, unda bu holatda chetdan muallim taklif qilingan [3].

N.P. Ostroumovning xabar berishicha, o'qituvchiga to'lov asosan ota-onaning moliyaviy ahvoriga bog'liq bo'lgan. Shaharda o'qituvchiga taxminan 100 rubl, qishloqda esa yiliga 50 rubl to'langan. Agar masjidda ochilgan maktab o'sha masjidning vaqf daromadidan foydalanish huquqiga ega bo'lsa, o'qituvchiga pul mukofoti ajratilgan. Ba'zi hollarda domulla vaqf daromadlaridan pul olishi mumkin edi. Ayrim hollarda vaqf egasi yoki uni boshqarayotgan mutavallilar, maktab o'qituvchilariga mablag' ajratgan bo'lishi mumkin.

Maktablarda darslar bomdod namozi bilan boshlanib, quyosh botguncha davom etardi. Darslar juma kunidan tashqari har kuni o'tkazilgan. O'qish Ramazon va Qurbon Xayit bayramidan tashqari yil davomida bo'lgan. Maktab bolaga, eng avvalo, ustozini, ota-onasini, kattalarni hurmat qilishni o'rgatilgan. Talabalar ustozga chuqur hurmat bilan murojaat qilishardi. Domla kelguniga qadar o'z joylarini egallashlari kerak edi. Domulla sinfga kirganida, bolalar o'rinlaridan sakrab turishi va u o'tirishga ruxsat bermaguncha, ikkala qo'llarini qorinlariga bosgan holda turishi va hech qanday holatda o'qituvchining ko'zlariga qaramasliklari lozim bo'lgan.

O'qituvchi o'tirishga ishora qilgach, o'quvchilar yoshiga qarab belgilangan maxsus tartibda maxsus uzun stol atrofida o'tiradilar. Domlaga yaqinroqda allaqachon kitob o'qiyotgan katta yoshdagi o'quvchilar, ularning ortida esa endigina yozib, o'qishni boshlagan kichiklari o'tirishardi. Ularning hammasi polda, maxsus yostiqli

ko'rpachada o'tirishgan. Domulla yonida har doim turli uzunlikdagi yupqa terak poyalaridan yasalgan uchta uzun tayoq bo'lib, ular kaltak yoki adab-chup («tarbiya tayoqchasi») deb nomlangan. Ular tartibsiz o'quvchini jilovlash uchun ishlatilgan. Agar o'quvchilardan biri dars davomida gapirsa yoki o'zini odobsiz tutsa, avvalo o'qituvchi uni ogohlantiradi, o'ta og'ir hollarda esa o'quvchining boshiga yoki yelkasiga tayoq bilan yengil zarba beradi. Agar talaba dars qoldirib ketsa, domulla o'zining yordamchilaridan biri – xalfani o'quvchining dars qoldirish sababini bilish va maktabni eslatish uchun dars qoldiruvchining uyiga yuboradi. Agar o'quvchi uzrsiz sababga ko'ra maktabga bormagani ma'lum bo'lsa, o'qituvchi yana bir necha yoshi kattaroq o'quvchilarni uyiga jo'natgan. Ular o'qimaganni maktabga majburan olib kelishgan. Yuqoridagi qoidabuzarlik uchun talabaga chalpak bilan jismoniy jazo berish bilan ham tahdid qilingan.

Turkiston o'lkasi an'anaviy maktablarida o'qituvchi birinchi navbatda o'quvchining xulq-atvoriga e'tibor bergan. Bolaning otasi uni o'qituvchining ixtiyoriga: «Suyagi meniki, go'shti sizniki» degan mulohazalar bilan maktabga beradi. Shu bilan birga bolaning otasi o'qituvchiga o'quvchiga jismoniy jazo qo'llash huquqini berdi. O'lkaning an'anaviy maktablarida bola tarbiyasi (tarbiya) masalasi birinchi o'rinda turdi. Ta'limning maqsadi bolaga axloqiy fazilatlar va axloqiy me'yorlarni singdirish bo'ldi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, o'quvchining otasi uni o'qituvchiga olib keladi va undan bolasini yaxshi va qattiq o'rgatishini so'raydi. Domla birinchi navbatda bolaga Qur'ondan uchta qisqa sura o'rgatdi. Avval domlaning o'zi suralarni bir necha marta o'qib chiqadi, so'ng o'quvchidan ularni takrorlashni talab qiladi. Bir necha kun o'quvchi bu suralarni yod oldi. Bunda unga katta yoshdagi o'quvchilar yordam berishdi. Shogird suralarni domlaga “taqdim qilgandan” keyin dasturga ko'ra arab alifbosini o'rganishga kirishdi. Domla o'quvchidan yozuv taxtasini olib kelishni so'raydi. Keyinroq taxtani qog'ozlarga almashitiriladi. O'quvchilar qamish qalam bilan yozishgan. O'qituvchi taxtaga bir nechta harflar yozadi, so'ngra bu harflar qanday eshutilishini tushuntirgan. Bu bosqichda o'quvchi taxtaxon, ya'ni “taxtadan o'quvchi” deb atalgan. Shu tariqa shogird arab alifbosining barcha harflarini o'rganganlar. Yaxshi xotiraga ega bo'lgan talaba bu vazifani bir necha kun ichida bajargan, xotirasi unchalik yaxshi bo'lmagan talabalarga esa haftalar kerak bo'lgan.

Shogird abjadni o'zlashtirgandan so'ng, “Haftiyak” (lit. «yettidan bir») kitobida to'plangan Qur'onning tanlangan suralarini o'qishga kirishadi. Haftiyak – Qur'on matnining 1/7 qismini tashkil etadigan matnlar to'plamidir. O'quvchi “Haftiyak”ga o'tgandan boshlab kitobxon (ya'ni “kitob o'quvchi”) bo'ladi. Domla avval Qur'ondan oyatning o'zini beradi, so'ng o'quvchiga bo'g'in qo'shishni va shu tariqa butun so'zni to'g'ri talaffuz qilishni o'rgatadi. O'quvchi bir oyat yod olganida, o'qituvchi uni tekshirib ko'radi, keyin Qur'onning keyingi oyatini so'raydi va to'plam oxirigacha davom etadi. Ostroumovning so'zlariga ko'ra, iqtidorli o'quvchi bir yilda butun “Haftiyak”ni o'zlashtirib olishi mumkin, qobiliyatsiz o'quvchiga esa bir necha yil talab qilinishi mumkin bo'lgan [4].

O'quvchi “Haftiyak”ni o'qib bo'lgach, o'qituvchi uni bir kunga darsdan ozod qiladi. Bu xabarni eshitgan bolaning ota-onasi juda xursand bo'lishadi, chunki bu ularning farzandi Qur'oni Karimning muhim qismini o'zlashtirganini anglatardi. Shu monosabat bilan o'quvchining ota-onasi zudlik bilan domlaning boshqa shogirdlari uchun ziyofat uyushtirishadi, bu yerga ularning ustozlari, qarindoshlari va qo'shnilari ham taklif qilingan. Domlaga yangi chopon, kalish va salla sovg'a qilingan. Bunday bayram Haftiyak furoron – Haftiyakning tugallanishi deb atalgan.

Qishloqdan kelgan o'quvchilarning bir qismi Haftiyakda o'qishni tamomlagan. O'quvchi "Haftiyak"ni yoddan bilsada, odatda Qur'onning qolgan qismini o'zlashtirishda qiynalardi. Qur'onni o'zlashtirish texnikasi quyidagicha edi, domla Qur'onidan bir necha satrni ikki-uch marta o'qiydi, shogird esa uning o'qishini diqqat bilan kuzatib boradi. Keyin o'quvchining o'zi o'qiydi va uning ustozini o'qilgan narsaning ma'nosini tushuntirmasdan o'quvchi xato qilib bo'lsa ham o'qishni davom ettiradi. Shunday qilib, o'quvchi birinchi kuni ustozini ko'magida Qur'onidan ma'lum bir parchani o'qib chiqadi va uni o'zi takrorlaydi. Ikkinchi kuni talaba bu parchani yoddan aytib beradi. O'quvchi Qur'on matnini uch yil davomida to'liq yod olishadi. Albatta, o'zlashtirish tezligi ko'p jihatdan bolaning qobiliyatiga bog'liq edi. Chunki o'quvchi musulmonlar muqaddas kitobining to'liq matnini yoddan bilsagina Qur'onni o'zlashtirgan hisoblanardi. O'qituvchi Qur'onning to'liq matnini o'qib bo'lgach, ota-onalar farzandining maktabdagi do'stlari, qarindoshlari va qo'shnilari uchun yana bayram uyushtirganlar.

Maktab dasturiga ko'ra, Qur'onni o'rgangach, o'quvchilar "Chorkitob" ("Chahor kitob", tom ma'noda "to'rt kitob", "to'rt kitob") kitobiga o'tishadi. O'rta asrlarda madrasalar va maktablarda asosiy darsliklardan biri sifatida o'qitilgan «Chor kitob» (boshqa nomi: «Chahor kitob» - «To'rt kitob»; 2 she'riy va 2 nasriy majmua) ni tuzgan va uning 1-kitobi -»Nomi Haq« (»Alloh nomi«) ni fors-tojik tilida yozgan (taxminan 1300-yil). Chorkitob – nazmdagi diniy to'plam. Unda musulmonning asosiy qoidalari va vazifalari, ya'ni farz, sunnat, namoz, tahorat, zakot, ro'za va ziyoratgohlarni ziyorat qilish qoidalari bayon etilgan [5].

Maktabda o'qishining ikkinchi bosqichi shoir Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" ("Qush tili mantiqi") she'rini o'rganishdan boshlangan. Bu she'rdan so'ng forsiy zabon xalqlarning sevimli shoirlaridan biri Hofizning she'riy merosi bo'lgan g'azallar devoni bo'lgan. Hofiz g'azallarini tugatgandan so'ng, talaba Hindistonning forsiy shoiri Bedilning (1644-1721) she'rlar to'plamiga o'tgan. O'zbek adabiyotining asoschisi Alisher Navoiyning asarlari qiziq bo'lib, u o'rta asrlar maktablarida nasrdan ba'zi qissalar ham o'qilgan. Yuqoridagi asarlar qatorida Sadiy Sheroziyning "Guliston" va "Bo'ston" asarlari madrasalarda asosiy darslik sifatida foydalanilgan.

O'quv dasturida Qur'on oyatlaridan o'rganishdan tortib Bedil shariyatigacha bo'lgan barcha bosqichlari oilaviy an'analar bilan nishonlanib, shogirdning qarindoshlari, qo'ni-qo'shnilari, sinfdoshlari va ustoziga sovg'a-salomlar uyushtirilgan. Ushbu bosqichlarning barchasida o'qituvchiga sovg'a salomlar berilib, talabaga ta'til berilgan.

Maktabda maktab ta'limining yana bir qismi o'quvchilar ota-onalarini bayramlar bilan tabriklagan she'rlarni yodlashar edi. Talabalar uchun yiliga to'rt marta maktab yopilgan va darsdan ozod qilingan. Maktabda dars bo'lmagan shunday tantanali kunlar 21 mart bahorgi tengkunlik kuni nishonlanadigan Navro'z, bir oylik ro'zadan keyin nishonlanadigan Idi Ramazon va Qurbon Hayiti bayramlari edi. Bayram kunlarida bolalarni bir kun oldin she'rlari bo'lgan maxsus bo'yalgan varaqlar bilan uylariga yuborishgan [6].

Qog'ozdagi chizmalar juda yorqin bo'lib, ularda piyola, gul, ko'za, olma va boshqalar tasvirlangan. Ular varaqning yarmiga rasm, she'r matni esa tortdan bir qisimini egallagan. Bu "she'rlarni odatda maktab o'qituvchisining o'zi yoki eng savodli o'quvchilar tomonidan yozilgan va pastki qismida xalifaning imzosi bilan taqdim qilingan. Bolalar uyga ketishadi va bayram kuni ular bu misralarni ota-onalariga o'qib berishadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, boshlang'ich maktab savodxonligi "maktab", tushunchasi ya'ni "o'qish va yozish joyi" deb atalgan. O'tmishda maktab

o‘qish va yozishni o‘rgatish vazifasini o‘tagan. Ammo, yuqoridagi yozishmalarda ko‘rinib turibdiki, bu maktabda matn yoki kitoblarni o‘qish va yodlash san‘ati birinchi o‘rinni egallagan. Bu arab alifbosining diakritik nuqtalari, yuqori va pastki belgilari, o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq edi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi har qanday matnni o‘qish mexanizmini to‘liq o‘zlashtirish uchun ona tilini biz tasavvur qila olmaydigan darajada aniq bilishi kerak bo‘lgan. Bu holatda ishning bunday qiyinligi nafaqat yuqorida qayd etilgan belgi va nuqtalar, balki arab alifbosi bo‘yicha o‘xshash va talaffuzi bo‘yicha har xil harflar, mavjudligi bilan bog‘liq edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati:

1. Terentyev M.A. Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii. SPb. 1906. T.3.
2. Djurayev D.U. Pedagogical features of the organization of education to increase the literacy of the Russian population of Turkestan region (second half of the XIX – beginning of the XX century) / *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, Vol.10, Issue 12, Desember 2020 DOI 10.5958/2249-7137.2020.01858.3
3. Ostroumov. N.P. Musulmanskiye maktabyi i russko-tuzemnyye shkoly v Turkestanskom kraye. s. 131.
4. Ostroumov N.P. Sartı: etnograficheskiye materialy. Tipografiya gazety «Sredneaziatskaya jizn», Tashkent.1908. s. 244.
5. Djurayev D.U. The influence of foreign pedagogical school on the historical development of public education in colonial Turkestan (late 19th - early 20th century) / *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, Vol. 10, Issue 2, February, 2021, DOI: 10.5958/2278-4853.2021.00070.7.
6. Глуценко Ye.A. Rossiya v Sredney Azii. Zavoyevaniye i preobrazovaniye, M: Syentrpoligraf, 2010.